
*П.Е. Герчанівська,
кандидат філософських наук,
доцент Відкритого міжнародного університету
розвитку людини “Україна”*

ЦІННІСНА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ХРИСТІЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Внаслідок сучасних глобалізаційних процесів, розпаду старих форм життя українського суспільства виникла велика небезпека втрати того вищого, що завжди формувало його менталітет – народну християнську культуру. Ця ситуація значною мірою стимулювала інтерес до аксіологічної проблематики української народної християнської культури і детермінувала активний пошук нової ціннісної парадигми, яка забезпечила б її функціонування в епоху інформаційного суспільства.

Дослідження народної культури останніх років обмежувалось, здебільшого, аналізом окремих її форм і способів їх функціонування в соціокультурному просторі [8]. Розглянемо її з іншої позиції – з аксіологічної. Спираючись на методологічні принципи теорії цінностей М.Кагана [4], спробуємо вийти за межі традиційного для філософії конструювання онтологічної і гносеологічної концепцій і розглянемо аксіосферу української народної християнської культури як багатовимірне цілісне утворення (систему), що функціонує в реальному соціокультурному середовищі, під кутом зору взаємовідношення суб'єкта і об'єкта.

Такий підхід є найбільш продуктивним, оскільки пов'язує народну християнську культуру з реальністю і дає можливість простежити її фундаментальні зміни внаслідок людської діяльності. Більше того, він дає змогу спинити суперечки, які виникли через різні підходи до розуміння, чим саме є цінності – об'єктивно існуючими феноменами культурного простору, абстрактними сутностями або індивідуальною реальністю, що має значення лише для суб'єкта, який її переживає.

Відзначимо, що тлумачення феномену “цінності” філософами, соціологами, психологами, культурологами, лінгвістами, етиками, естетиками є досить різним через неоднакові методологічно-світоглядні позиції учених. У культурологічному пізнанні проблема цінностей розглядається, зазвичай, у ракурсі поширеного тлумачення культури як “сукупності цінностей, створених людством” [6, 18]. Їх існування вкорінене в екзистенціальній активності суб'єкта культурної творчості, його діалозі з іншими людьми, який орієнтований не лише на сферу суцього, а й на значуще, що має бути нормативним.

Аналізуючи культурні цінності української народної християнської культури з точки зору суб'єктно-об'єктних відносин, візьмемо за основу такі парадигми: по-перше, аксіосфера народної християнської культури має прямі і зворотні зв'язки із соціокультурним середовищем; по-друге, об'єктом (носієм) культурних цінностей є культурні артефакти; по-третє, суб'єкт (індивід або група людей) є генератором ціннісної оцінки і ціннісного осмислення артефактів, яким він надає ціннісного значення.

З позицій цих переконань розглянемо певний спектр проблем, зокрема, проаналізуємо комплекс цінностей української народної християнської культури як систему взаємодіючих елементів, виявимо типи зв'язків між підсистемами та їхній вплив на режим функціонування всієї системи. У межах дослідження зробимо також культурологічну інтерпретацію динаміки ціннісної системи, визначимо спрямованість її руху, фактори, що детермінують зміни, а також умови і механізми, що їх реалізують.

Отже, в нашому аналізі похідним є твердження про принципові відмінності між носіями цінностей (що являють собою практичні акції та їх матеріалізовані результати, зокрема інтелектуальні, образні та ін. для задоволення індивідуальних або групових потреб людей) і ціннісним відношенням до них суб'єкта. Ще М.Каган звернув увагу на те, що “неправомірним є нерідкий в нашій аксіологічній літературі поділ цінностей на матеріальні і духовні – цінності перебувають в іншій площині, ніж ця онтологічна дихотомія” [4, 77].

Ціннісне відношення суб'єкта (індивідуального, групового) до об'єкта (реального або ідеального) здійснюється на двох рівнях: *світовідчуття* (ціннісне переживання), яке пов'язане з буденною свідомістю людей, і *світоусвідомлення*, на якому відбувається трансформація ціннісного переживання у ціннісне усвідомлення, інакше кажучи – перетворення ціннісного відношення у ціннісну свідомість. Тобто, витоком цінностей народної християнської культури є *ціннісна свідомість* людини, що, за Л.Виговським, “створює власний світ, світ ціннісних уявлень і образів. У ціннісній формі особистість не об'єктивує, а суб'єктивує зовнішню дійсність, привласнює її, наділяє людським смислом, стверджує тотожність із собою” [3, 88].

Відкриваючи тотожність і нетотожність явищ, людина неминуче рухається до виявлення ціннісно-значущого, конструюючи ціннісну предметність, що виконує орієнтаційну функцію в управлінні її поведінкою. При цьому її еталонні уявлення не завжди рефлексивно усвідомлені. Формуючись у сфері екзистенціальної людської активності, цінності, внаслідок спілкування суб'єктів, поступово набувають статусу загальнозначущих. Отже, ціннісна система створюється в процесі суб'єктно-об'єктних відносин і комунікації. На відміну від біологічних потреб людини, цінності не успадковуються генетично, а засвоюються лише методом навчання, ефективність якого залежить, зазвичай, від механізмів соціалізації та інкультурації особистості.

Культурні цінності мають суспільний характер, оскільки зумовлені колективним способом життя людей. Однак між тим людство, будучи єдиним біологічним видом, не є єдиним соціальним колективом. Різні соціальні шари, згідно з особливостями свого існування, протягом історії формували власну ціннісну систему, що найбільш відповідала менталітету конкретної страти. Звідси випливає важливий висновок: культура кожної соціальної групи має свій іманентний ціннісний вимір. У цьому розумінні ідея аксіологічного плюралізму погоджується з відомою концепцією множинності культур (М.Данилевський, О.Шпенглер, А.Тойнбі). Ґрунтуючись на парадигмі стратифікації цінностей української культури за соціальною ознакою, розглянемо цінності народної християнської культури як одну з форм української релігійної культури.

Цінності української народної християнської культури є продуктом спільної життєдіяльності людей традиційного суспільства, об'єднаних спільними орієнтаціями, соціальними проблемами і досвідом спільної життєдіяльності. В їх формах акумульований соціокультурний досвід людей, зафіксовані критерії соціально цінного, визнаного даною спільнотою. На їх ґрунті формується система нормативного контролю, цілеспрямовані індивідуальні і колективні дії людей.

Протягом історії ціннісна система народної християнської культури виконувала цілий спектр функцій. Виокремимо лише три з них, які, на нашу думку, є найважливішими для оптимального існування соціокультурної групи (зокрема, традиційного суспільства): задоволення людських потреб; об'єднання окремих людей у спільноту, регулювання їх життєдіяльності (соціально-організаційна); передавання нащадкам соціокультурного досвіду спільноти (комунікативно-трансляційна).

Відповідаючи соціальним цілям, правилам, звичаям, технологіям соціалізації особистості і відтворення традиційного суспільства як стійкої функціональної цілісності, цінності спрямовані на створення необхідних передумов для протистояння деструкційним чинникам, що впливають на людину в повсякденному бутті. Згідно з

тезою функціоналізму: “форма завжди визначається функцією” [7, 683], функції детермінують структуру ціннісної системи народної християнської культури та ієрархію її підсистем, основними з яких є релігійні, художні, етичні, естетичні цінності. Проаналізуємо кожну з підсистем.

Центруючим ядром системи завжди були християнські цінності. Християнство протягом століть виступало в якості світоглядної основи українського суспільного буття, спираючись не на знання, а на ірраціональні рівні людської свідомості, поєднуючи людей вірою у потойбічне життя і виводячи їх за межі форм земної життєдіяльності. Поділ світу на сакральне і профанне зумовив специфіку релігійних цінностей та їх іманентну ієрархію.

У своєму дослідженні скористуємось структурною моделлю, відповідно до якої найвищі християнські цінності пов'язані з Богом: “В ньому втілені всі вищі цінності, тому він має атрибути всемогутності, все милості, всезначущості і т.д.” [3, 91]. Усі інші релігійні цінності є “лише еманациями Божества, маніфестаціями потойбічного світу, божественно-духовної енергії” [4, 11]. Незважаючи на певні розбіжності в ціннісному контексті християнства (догмати щодо боголюдської сутності Христа, Пресвятої Трійці), у свідомості людини традиційного суспільства Бог постає як вічна і незмінна істина, як ідеал духовного пастиря.

Нагадаємо, що, згідно з християнським вченням, Бог являє собою, з одного боку, абсолют, а з іншого – земну людину. Ця суперечність споконвіків хвилювала людину. Ось що пише щодо цього К.Транквіліон-Ставровецький: “Ми ж, вірні, просимо... правдивого Бога нашого Ісуса Христа, світлодавця, аби просвітив розуми в пізнання таємниць воплотіння Його, щоб пізнали Сина Божого в двоякій природі: Бога правдивого і Чоловіка досконалого” [10, 118]. Незбагненною з точки зору звичайної логіки є також триєдина сутність Бога – в обличчях Бога Отця, Бога Сина та Бога Святого Духа. Однак людина традиційного суспільства “в ті ж бо три персони вірить, і в тих імена хрестить синів своїх” [10, 125].

Нижче за рівнем вважаються цінності-цілі, що мають характер кінцевої мети, яку бажає досягти людина і яка сповнює духовним змістом її життєдіяльність. Найважливіша з них стосується безсмертя душі, вона ґрунтується на християнському вченні, що Бог, який сотворив людину, наділив її душею. Не менш значущою є мета потрапити після смерті у Царство Небесне, згідно з заповітом Христа: “Шукайте ж найперше Царства Божого й правди Його” (Мт., 6:33). Наступним рівнем постають цінності-засоби, що підпорядковуються досягненню основної мети, носіями яких є священні книги, релігійні обряди, ритуали, християнське мистецтво. Завдяки їм людина встановлює зв'язок з трансцендентним.

Оскільки ціннісні переконання є результатом переживання суб'єкта, то їх справедливість визнається лише в межах аксіосфери тієї групи, яка поділяє ці погляди. Звідси стає зрозумілим, чому цінності української народної християнської культури за своїм характером є вузько конфесійними, бо кожна конфесія (зокрема, православна, греко-католицька, католицька, протестантська) вважає лише власну концепцію істинною, заперечуючи інші тлумачення християнського віровчення. Саме цей фактор створює найбільші труднощі в подоланні міжконфесійних відмінностей. Між тим, за всіма формами і виявами міжконфесійної конфронтації виявляються інваріантні цінності, властиві саме українській народній християнській культурі, ті, що зумовлені специфікою формування релігійного світогляду українського народу.

Поширення в Київській Русі мета-релігії – християнства сприяло виникненню нової моделі світосприймання і зміни ціннісної парадигми наших пращурів. Через реалії духовного стану суспільства нова система цінностей розвивалась на ґрунті християнсько-язичницького дуалізму віри, що детермінувало її синкретичний характер: в результаті тривалого історичного процесу сформувалась гармонічна єдність двох протилежних ціннісних систем – християнської і язичницької.

Адсорбуючи етнічні, соціально-психологічні, ідеологічні особливості життя суспільства, загальнохристиянські цінності трансформувались і набули ментального характеру.

Інший тип цінностей в аксіосфері української народної християнської культури – художні цінності, зумовлені художньою формою свідомості людини. Їх носії (твори мистецтва) є наслідком інтелектуально-чуттєвого образного витворення двох вимірів буття – ідеального (потойбічного) і реального. Побудовані на вербальній, зображувальній, звуковій або пластичній імітації, вони підпорядковані основній ідеї – формуванню духовно-матеріального середовища для емоційно-релігійного впливу на віруючих.

Художня оцінка твору народного християнського мистецтва – це не пасивна фіксація інформації, а продуктивний процес художньої співтворчості майстра і реципієнта. Цей діалог різних суб'єктів детермінував подвійну природу художніх цінностей: вони є, з одного боку, результатом осмислення і перетворення митцем світу (реального і ірраціонального) на художню реальність, а з іншого – трансформуванням реципієнтом імпульсів від творів у власні інтимні переживання. Кожна історична епоха вкладає свій зміст у прочитання задуму майстрів, оскільки сприйняття мистецтва завжди є історично зумовленим. Варіативність тлумачення художніх творів, загадки ідейного задуму митця лишають можливість кожній новій епосі давати їм свою ціннісну оцінку.

Християнство ввело у структуру релігійних обрядів низку різновидів мистецтва, визначальне місце серед яких належало богослужінню, органічно пов'язаному з образною природою слова і з музикою. Проте богослужіння не могло бути зрозумілим у всій своїй глибині поза межами певного середовища як місця зіткнення земного і трансцендентного, в якому людина отримує можливість причаститися до невидимого світу найвищої духовності. Неабияку роль у його формуванні відіграють церковна архітектура, живопис, скульптура, декоративно-прикладне мистецтво.

Ціннісні критерії української народної християнської архітектури формувались внаслідок складного культурного процесу: ціннісного відбору архітектурних форм візантійських храмів з позицій підпорядкування їх народним будівельним традиціям, а також під впливом художньо-стильових норм, що визначали спрямованість культурно-історичного розвитку в окремі періоди. В архітектурному складі простих рублених хат народні майстри знаходили конструктивні прийоми і важливі принципи побудови християнських церков. Саме у житловому будівництві створювались основи теслярського мистецтва, яке століттями відпрацьовувалось і вдосконалювалось в архітектурно-просторовій побудові дерев'яних храмів.

Якщо архітектура окреслює оболонку релігійного середовища, то християнський живопис (ікони, іконостас, стінопис) створює особливу внутрішню атмосферу, відмінний від повсякденності світ, сповнений понад істотними силами, які через художні образи набувають чуттєво-конкретної форми, що зумовило іманентні ціннісні критерії і комплекс художніх цінностей українського народного християнського мистецтва.

Тривалий час у ціннісній концепції народного живопису виключне значення мав християнський канон, який давав можливість розв'язати суперечність між земною природою мистецтва та духовним розумінням і відтворенням божественного начала. Однак народні майстри завжди намагалися вкласти у межі прийнятих релігійних схем своє художнє світосприйняття, переосмислюючи, інтерпретуючи образну систему канонічних сюжетів відповідно до своїх ідеалів, наближаючи її до розуміння народу. За Л. Міляєвою, “майстер відчував себе настільки вільним, що він сміливо зазіхав на іконографічний канон і створював нову іконографію” [1, 7], до якої священики ставились поблажливо, толерантно. Через відносну замкнутість груп з традиційним укладом життя, в Україні поступово формувались локальні підходи до ціннісної

оцінки художніх засобів і форм, що детермінувало різнобарв'я базисних елементів культурних артефактів і стало чинником гетерогенності художніх цінностей.

В аксіосфері народної християнської культури релігійні, художні компоненти знаходяться у складному взємозв'язку з естетичними і етичними цінностями. Пояснимо цю думку. Твори народного християнського мистецтва (церковна архітектура, живопис) є одночасно носіями як релігійних і художніх цінностей, так і естетичних, оскільки виражають уявлення народу про прекрасне, величне, високе та ін., споглядання яких дає людині духовну насолоду. Ще Іоанн Дамаскін у своїй промові на захист ікон відзначав: “Колір живопису притягує мене до споглядання і, як луг, потішаючи зір, непомітно вливає в душу Славу Божу” [9, 18].

Якщо основним механізмом естетичної оцінки художніх творів є смак, то ціннісним “інструментом” моральної свідомості є совість. Однак між ними є дещо спільне: і смак, і совість людина набуває внаслідок соціалізації у суспільстві. Характер взаємозв'язку художніх і моральних цінностей залежить від особливостей художніх форм певного різновиду мистецтва (його мовних засобів та їх втілення). Так, на нашу думку, марно шукати вияви цього зв'язку у формах народної християнської архітектури. Водночас, у народному християнському живопису моральні цінності (індивідуального, групового суб'єкта) – ті, що записані в релігійних текстах біблійних заповітів або передаються з покоління в покоління у вигляді усної традиції, повною мірою розкриваються в зображувальній формі.

Ієрархія цінностей в аксіосфері української народної християнської культури, характер взаємозв'язків між ними не є абсолютно незмінними. Трансформація ціннісної свідомості детермінує реструктуризацію аксіосфери народної християнської культури, зміну ціннісних домінант. “Модифікація аксіосфери відбувається в обох вимірах реального буття культури – часовому і просторовому” [4, 133].

З позицій функціоналізму процеси динаміки ціннісної системи української народної християнської культури можна тлумачити як вияв її здатності адаптуватися до мінливих зовнішніх і внутрішніх умов людського існування. Зміни системи детерміновані практичною діяльністю людей у конкретному соціокультурному середовищі. Тому аксіосферу народної християнської культури можна розглядати як функцію від демографічних, соціальних, економічних, релігійних, культурних та інших перемінних, до того ж динаміка кожного з її елементів має свій ритм.

М.Вебер у творі “Протестантська етика і дух капіталізму” [2] переконливо засвідчив, як під впливом нових ціннісно-нормативних настанов у господарчій сфері Нового часу відбувався переворот у людській свідомості, формувалась нова картина світу, що сприяло ціннісній переорієнтації суспільства, неминуче внесло корективи у ставлення людини до релігії, моралі. Безперечно, через значний вплив традицій аксіосфера української народної християнської культури значно меншою мірою підвладна дії загальних соціокультурних процесів, але й вона відчула на собі вплив, зокрема, капіталізації суспільства; антирелігійної компанії і політики нівелювання національних культур у радянські часи; орієнтації на ринкове господарювання в пострадянський період.

Однак було б неправильно обмежуватись лише зовнішніми факторами трансформації ціннісної системи, ігноруючи при цьому її власні внутрішні сили, зокрема, іманентний розвиток художніх цінностей. Сукупність зовнішніх і внутрішніх факторів зумовлює перехід системи з одного стану в інший і виявляє, з одного боку, замкненість ціннісної системи української народної християнської культури, яка забезпечує їй самобутність, а з іншого – відкритість для взаємодії з “чужими” ціннісними системами.

Поява цих факторів у соціокультурному полі провокує виникнення нестабільності, дисбалансу, суперечностей, конфліктів у суспільстві, однак одночасно створює передумови для їх вирішення і подолання. Зростання питомої ваги змін у

суспільстві спонукає до оновлення ціннісної системи. Загалом, фактори, що детермінують зміни в ціннісній системі, а також конкретні способи їх здійснення являють собою механізми реалізації цього процесу.

У традиційному суспільстві зміна ціннісної парадигми організується і регулюється не соціальними інститутами (як це має місце в нетрадиційному суспільстві), а є результатом трансформації традицій, підпорядкування їх новим умовам соціокультурного буття. У період домінування інновації над традиціями формується новий еталон, з позицій якого починають розглядатися культурні архетипи. На відміну від нетрадиційного суспільства цей процес відбувається значно повільніше через сталість традицій і незначний вплив європейських культурних тенденцій на народну культуру.

Зауважимо, що головним спонукальним чинником цього процесу є не ідеї і бажання окремих людей, а об'єктивна необхідність адаптації суспільства до мінливих умов існування, яка часто-густо незадовільно усвідомлюється людьми. Так, цілком зрозуміло, що революційне оновлення ціннісної парадигми часів хрещення Русі було детерміновано не спрямованістю князя Володимира до інновацій у галузі релігії, а об'єктивними умовами зміцнення держави і посиленням зв'язків із сусідніми країнами.

У процесі дослідження динаміки ціннісної системи народної християнської культури ми стикаємося з проблемою вибору критерію і принципу членування історичного процесу. Якщо брати за основу дискретність часу (синхронічний підхід), а за критерій – релігійну свідомість, то процес її розвитку можна уявити як певне чергування трьох фаз. Перша характеризується тим, що через низку об'єктивних причин релігійна свідомість посідає головне місце у суспільній свідомості. У цій ситуації в ціннісній системі домінуючу роль набуває релігійний компонент.

Другій фазі властиво зменшення рівня релігійної свідомості, вона втрачає своє монопольне становище у сфері суспільної свідомості. За таких умов роль народної християнської культури у суспільстві зменшується, її ціннісна система втрачає свої пріоритетні позиції у суспільному житті.

Третій фазі властиво те, що на тлі активних секуляризаційних процесів в усіх сферах суспільного життя в ціннісній системі народної християнської культури через вплив традицій зберігається вагомість релігійного компоненту.

Розглянемо зміни ціннісної системи української народної християнської культури з позиції безперервності часу. При діахронічному підході в динаміці ціннісної системи української народної християнської культури простежується поступово-лінійний характер розвитку, однак протягом історії він неодноразово змінювався періодами регресу, застою і революційних вибухів. Так, в епоху становлення християнства спостерігались випадки скасування його цінностей і повернення до релігії предків. Можна також згадати періоди тривалої незмінності (застою) ціннісної системи української народної християнської культури, коли обмежувались, а з часом і зовсім заборонялись нововведення (наприклад, за часів татаро-монгольської навали, в радянську епоху).

Доцільно окремо розглянути специфіку трансформації ціннісної системи в точці біфуркації, коли її поступовий рух обривається вибухом, внаслідок якого змінюється ціннісна парадигма, виникає множинність і часто полярність ціннісних орієнтацій, що створює напруженість в аксіосфері суспільства. В історії України можна назвати кілька таких значущих віх, зокрема: прийняття християнства, що, згідно з думкою А.Колодного, “постало як духовна революція зверху” [5, 152]; підписання Берестейської Унії (1596 р.), Ужгородської Унії (1647 р.), які передбачали союз православної церкви з католицькою; Жовтнева революція (1917 р.), яка раптом зломила існуюче століттями ставлення до народної християнської культури; дуалізм

національного ренесансу і глобалізаційних процесів у пострадянський період та ін. Зупинімось на деяких з них.

Акти підписання Унії спричинили чимало змін у суспільстві. Відтоді розвиток християнства в Україні починає відбуватися за двома напрямками: на сході України домінуючим стало православ'я, а на заході – греко-католицизм, що стало чинником реорганізації ціннісної системи народної християнської культури за багатовекторною схемою. Починається процес розмежування аксіосфери народного християнського мистецтва східних і західних областей України: в карпатському регіоні формуються нові ціннісні критерії, відповідно до яких виникають нові архітектурні форми (на кшталт католицьких храмів), не схожі на традиційні; в народному християнському живопису простежуються сюжети і образи, не характерні для православ'я. Отже, бачимо, що ціннісна система може бути не лише фактором суспільної інтеграції, а й навпаки – дезінтеграції людей.

Багатовекторності розвитку ціннісної системи сприяло також посилення диференціації духовного життя суспільства Нового часу, що детермінувало появу альтернативних художніх концепцій у межах однієї художньої епохи. Абсолютне панування одного стилю в європейській культурі змінюється паралельним і рівноправним розвитком кількох художніх стилів. Хоча українське народне християнське мистецтво засвоює не всю систему художнього стилю, а лише окремі його елементи, трансформуючи і поєднуючи їх з традиційними художніми прийомами, феномен множинності стилів відобразився в ціннісній системі української народної християнської культури.

Закономірним є також пошук нової ціннісної парадигми в сучасній Україні. Внаслідок глобалізаційних процесів кінця ХХ – початку ХХІ століть у державі склалася незвичайна ситуація культурного дуалізму. З одного боку, простежується тенденція спрямованості до єдиного європейського соціокультурного простору, що потребує сприйняття спільного стилю життя, еталонів масової культури, а з іншого – пробуджується національна, релігійна самосвідомість українського народу, актуалізується рух у бік культурних традицій минулого. Поки ще не сформувалась модель аксіосфери сучасної української культури, однак, без сумніву, неабияка роль у ній надаватиметься ціннісній системі народної християнської культури. Наведені приклади засвідчують, що розвиток аксіосфери народної християнської культури підпорядковується закону єдності самоутвердження нової та заперечення попередньої системи цінностей.

Резюмуючи сказане, відзначимо, що українська народна християнська культура вступила в нову добу реформ, і подальший її розвиток залежить від того місця в аксіосфері сучасної української культури, яке суспільство визначить її ціннісній системі.

Система цінностей української народної християнської культури сформувалась у процесі суб'єктно-об'єктних відносин і комунікації та завжди мала іманентну ієрархічну структуру, основними елементами якої є релігійні, художні, естетичні й етичні цінності. Ієрархія підсистем, характер взаємозв'язків між ними, не є сталими, протягом історії вони змінювались через вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, що сприяло становленню часової та просторової гетерогенності аксіосфери української народної християнської культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Богомолець О.* Домашня ікона Центральної України. – К., 2008.
2. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994.
3. *Виговський Л.А.* Функціональність релігії: природа і вияви. – К., Хмельницький, 2004.

4. *Каган М.С.* Философская теория ценности. – СПб., 1997.
5. *Колодний А.М.* Україна в її релігійних виявах. – Львів, 2005.
6. *Культурология. XX век. Энциклопедия.* – СПб., 1998. – Т. 1.
7. *Малиновский Б.* Функциональный анализ // Антология исследований культуры. – СПб., 1997. – Т. 1.
8. *Народная культура в современных условиях.* – М., 2000.
9. *Олсуфьев Ю.* Заметка о церковном пении и иконописи как видах церковного искусства в связи с учением церкви // К свету. – 1995. – № 17.
10. *Транквіліон-Ставровецький К.* Зерцало богослов'ї // Київська старовина. – 1994. – № 5.